

ΟΙ ΘΕΟΙ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟΥ

Ένα διαχρονικό θέμα, που ήδη από την εποχή του Όμηρου φαίνεται να έχει απασχολήσει την ανθρώπινη σκέψη, είναι η διάκριση τῶν ὁρίων ανάμεσα στὴν ἀνθρώπινη πρωτοβουλία καὶ στὸν ρόλο τοῦ διαδραματίζει ὁ θεϊκὸς παράγοντας στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, μὲ ἄλλα λόγια ἡ σχέση ἀτομικῆς εὐθύνης καὶ θεϊκῆς παρεμβάσεως¹. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ σκοπιὰ μὲ τὴν ὁποία προσεγγίζει τὸ θέμα ἕνας σημαντικὸς Ρωμαῖος ἱστορικός, ὁ Σαλλούστιος, ὁ ὁποῖος ἔζησε σὲ μιὰ πολυτάραχη περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ρώμη ἐξελίχθηκε σὲ μιὰ μεγάλη αὐτοκρατορία χωρὶς κανέναν ἀντίπαλο σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, μὲ πολλὰ ὅμως ἐσωτερικὰ προβλήματα, καθὼς "ὁ ἰδεολογικὸς καὶ ἠθικὸς ὀρίζοντας τοῦ *mos maiorum* εἶχε σὲ μεγάλο βαθμὸ χαθῆ"², γεγονὸς ποῦ ὠδήγησε τὴν Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία σὲ μιὰ βαθιὰ κρίση.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, γνωστὴ ὡς Ὑστερὴ Δημοκρατία, ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς θρησκευτικὲς του συνήθειες, ὥστόσο ἡ πίστη του στοὺς θεοὺς δὲν χαρακτηριζόταν τόσο πολὺ ἀπὸ εἰλικρινῆ εὐλάβεια, καθὼς ὑπαγορευόταν κυρίως ἀπὸ τὸν φόβο γιὰ μιὰ ἀνώτερη δύναμη καὶ ἀπὸ τὴν συνήθεια τῆς παράδοσης³. Εἰδικὰ οἱ ἀριστοκρατικοὶ καὶ οἱ μορφωμένοι Ρωμαῖοι, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα ὀρθολογισμοῦ τῆς ἐποχῆς, δὲν ἔδειχναν νὰ πιστεύουν ἰδιαίτερα στὴν ἰδέα ὅτι κάποιες ὑπερφυσικὲς δυνάμεις μπορεῖ νὰ παρεμβαίνουν στὶς καθημερινὲς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις⁴. Ποτὲ ὅμως αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι

1. Βλ. σχετικὰ Α. Δ. Σκιαδᾶς, "Ἀνθρωπινὴ εὐθύνη καὶ θεία ἐπέμβασις εἰς τὴν πρώην ἐλληνικὴν ποίησιν", *ΕΕΦΣΠΑ* 17 (1966/67), σσ. 438-460 (= *Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἐταιρεία*, Σειρὰ Α', ἀρ. 39, Ἀθῆναι 1967).

2. G. Alföldy, *Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας* (μετάφρ. Α. Χανιώτης), Ἀθῆνα 1992², σ. 168.

3. J. W. Duff, "Ciceronian society", στί: S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth (ἐκδ.), *The Cambridge Ancient History*, vol. IX, *The Roman Republic 133-44 B.C.*, Cambridge 1932 (ἀνατ. 1966), σ. 801.

4. Οἱ συγκεκριμέναι αἰτίαι αὐτοῦ τοῦ σκεπτικισμοῦ ἦταν ἀφ' ἑνὸς τὸ ἰσχυρὸ αἶσθημα αὐτοπεποίθησης ποῦ παρεῖχε τὸ ρωμαϊκὸ μεγαλεῖο καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὰ διάφορα ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ποῦ προσπαθοῦσαν νὰ ἐξηγήσουν τὰ πάντα φυσικοκρατικά,

—μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονταν ἐξέχουσες φυσιογνωμίες, ὅπως ὁ Κικέρων, ὁ Καῖσαρ καὶ ὁ Βάρρων— δὲν ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀπορρίψουν τὴν παραδοσιακὴ ὁρθησκευτικὴ πρακτικὴ⁵.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ περιβάλλον γράφει τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ ὁ Σαλλουστίος⁶, ἐπηρεασμένος μάλιστα ἀπὸ φωτισμένες προσωπικότητες τοῦ παρελθόντος, ὅπως ὁ Θουκυδίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Κάτων, ὁ Ποσειδώνιος κ.ά.⁷ Ὁ Ρωμαῖος ἱστορικὸς πιστεύει στὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν, δὲν θεωρεῖ ὅμως ὅτι διαδραματίζουν ἰδιαίτερο ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἀλλὰ ἀντίθετα ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασίαν στὸν ἀνθρώπινον παράγοντα, στὴν λογικὴ, στὴν ἀρετὴ (*virtus*), στὰ ἀνθρώπινα πάθη (*malae artes, vitia*) ἢ ἀκόμα καὶ στὴν τύχη (*fortuna*)⁸. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ στοὺς θεοὺς ἢ σὲ ὁτιδήποτε ἔχει σχέση με αὐτοὺς εἶναι ἀρκετές. Εἰδικὰ ἡ λ. *deus* ἀπαντᾷ σαράντα ἑξὶ φορές⁹, στίς δώδεκα ἀπὸ τίς ὁποῖες συνοδεύεται ἀπὸ τὸ τυπικὸ ἐπίθετο *immortalis*, δηλωτικὸ τῆς αἰωνιότητος τῶν θεῶν, ἐνῶ καὶ τὸ ἐπίθετο *divinus* ἀπαντᾷ ἔνδεκα φορές¹⁰.

με βάση τὴν σχέση αἰτίου-ἀποτελέσματος, χωρὶς τὴν παρέμβαση τοῦ θεοῦ. Βλ. σχετικὰ J. H. W. G. Liebeschuetz, *Continuity and change in Roman religion*, Oxford 1979 (ἀνατ. 1991), σσ. 29-33.

5. Liebeschuetz, ὁ.π., σ. 31.

6. Ἐκτός ἀπὸ τὴν *Συνωμοσίαν τοῦ Κατρίνου* (*Catilinae Coniuratio*), τὸν *Ἰουγουρθικὸ Πόλεμο* (*Bellum Iugurthinum*) καὶ τίς *Ἱστορίες* (*Historiae*), με τὸ ὄνομά του παραδίδονται τρία ἄλλα κείμενα, ἑνας ὕβριστικὸς λόγος-λίβελλος κατὰ τοῦ Κικέρωνα (*Invectiva in Marcum Tullium Ciceronem*) καὶ δύο ἐπιστολὲς πολιτικοῦ περιεχομένου πρὸς τὸν Καῖσαρα (*Epistulae ad Caesarem senem de re publica I et II*), ἡ γνησιότητα τῶν ὁποίων ἔχει ἀμφισβητηθῆ ἔντονα ἀπὸ τοὺς μελετητές. Βλ. σχετικὰ H. J. Rose, *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας* (μετάφρ. Κ. Χ. Γρόλλιος), τόμ. I, Ἀθήνα 1993⁴, σ. 222· M. von Albrecht, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Λογοτεχνίας* (ἐπιμέλεια μετάφρ. Δ. Ζ. Νικήτας), τόμ. I, Ἡράκλειο 2000³, σσ. 516-8. Μάλιστα ὁ F. R. D. Goodyear, "Σαλλουστίος", στί: E. J. Kenney-W. V. Clausen (ἐκδ.), *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας* (μετάφρ. Θ. Πίκουλας, Α. Σιδέρη-Τόλια, ἐπιμ. Α. Στεφανῆς), Ἀθήνα 2000³, σ. 372, σημειώνει με κατηγορηματικὸ τρόπο πὺς πρόκειται γιὰ "τρία νόθα κείμενα, ποὺ κατασκευάστηκαν σὲ ρητορικὲς σχολὲς μιὰ ἢ δύο γενιὲς ἀργότερα". Ἀντίθετη ἀποψ., ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τουλάχιστον τῶν ἐπιστολῶν, ἔχει ἐκφρασθῇ κυρίως ἀπὸ τοὺς W. Steidle, *Sallusts historische Monographien, Themenwahl und Geschichtsbild* (*Historia, Einzelschriften, Heft 3*), Wiesbaden 1958, σσ. 95-104, καὶ K. Büchner, *Sallust*, Heidelberg 1982², σσ. 470-2.

7. Βλ. σχετικὰ Albrecht, ὁ.π., σσ. 490-5.

8. Βλ. R. Syme, *Sallust (Sather Classical Lectures, vol. 33)*, Berkeley and Los Angeles 1964, σ. 246· Δ. Κουτρούμπας, *Γαῖον Σαλλουστίου Κρίστιον, Ἡ Συνωμοσία τοῦ Κατρίνου, Εἰσαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια-Λεξικὸ κυρίων ὀνομάτων*, Ἀθήνα 1987, σ. 22.

9. Δέκα πέντε φορές στὸν Κατρίνου, δώδεκα στὸν Ἰουγούρθα, δεκατέσσερες στίς Ἱστορίες, τρεῖς στίς Ἐπιστολὲς καὶ δύο φορές στὸν Λίβελλο κατὰ τοῦ Κικέρωνα.

10. Μία φορὰ στὸν Κατρίνου, τέσσερες στὸν Ἰουγούρθα, τρεῖς στίς Ἱστορίες καὶ τρεῖς στίς Ἐπιστολές. Στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπὲς σὲ χωρία τοῦ Σαλλουστίου γίνονται ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες ἐκδόσεις τοῦ A. Kurfess: *C. Sallusti Crispi, Catilina, Iugurtha*,

Σε όρισμα από αυτά τα χωρία υποστηρίζεται από διάφορους όμιλητές — πάντως όχι άμεσα από τόν ίδιο τόν ιστορικό — ότι για τήν επιτυχία (άτομική ή συνολική) σε κάποιον τομέα χρειάζεται άφ' ενός ή ανθρώπινη άρετή (*virtus*)¹¹ και άφ' έτέρου ή βοήθεια τών θεών. Είμαι χαρακτηριστικό τό χωρίο από τόν Ίουλιόρθα, όπου ό Ατάρβας σε όμιλία του πρós τήν ρωμαϊκή σύγκλητο άποδίδει τό μεγαλειό και τά πλούτη τής Ρώμης *virtute ac dis volentibus* (*Iug.* 14, 19) και εύχεται κάτι άνάλογο νά συμβή και στό μέλλον: *utinam ... aliquando aut apud vos aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur* (*Iug.* 14, 21)¹². Κατά παρόμοιο τρόπο ό Γάιος Κόττας, άπευθυνόμενος στόν ρωμαϊκό λαό, υποστηρίζει ότι ξεπέρασε πολλές δυσκολίες *deorum auxiliis et virtute mea* (*Hist.* 2, 47, 1).

Όστόσο, έντύπωση προκαλεί τό γεγονός ότι, όταν ό Σαλλούστιος έκφράζει προσωπικές απόψεις στην "ρωμαϊκή άρχαιολογία" του *Κατιλίνα* και άλλου, προβάλλει τήν *virtus* ως τήν κύρια αίτία του ρωμαϊκού μεγαλείου¹³: *virtus omnia*

Fragmenta ampliora, Leipzig 1957³ (άνατ. Stuttgart und Leipzig 1991) και *Appendix Sallustiana*, fasc. I, *Epistulae ad Caesarem senem de re publica*, Leipzig 1962⁹, fasc. II, *In Ciceronem et invicem Invektivae*, Leipzig 1962⁴. Μερικά μόνο άποσπάσματα από τις *Ιστορίες*, που δέν περιέχονται στην έκδοση του Kurfess, είναι ειλημμένα από τόν B. Maurenbrecher, *C. Sallusti Crispi, Historiarum reliquiae*, fasc. I, *Prolegomena*, fasc. II, *Fragmenta*, Leipzig 1891-3 (άνατ. Stuttgart 1967). Πρós άποφυγή συγχύσεων δίπλα στους άριθμούς τών συγκεκριμένων άποσπασμάτων ύπάρχει ή συντομογραφία *M* (Maurenbrecher).

11. Ό Κουτρούμπας, ό.π., σσ. 40-41, σημ. 10, σημειώνει πώς στόν Σαλλούστιο ό όρος *virtus* σημαίνει πρωτίστως τήν άκμή τών πνευματικών δυνάμεων και έπειτα τήν άνδρεία και τήν άρετή. Πβ. D. C. Earl, *The political thought of Sallust*, Cambridge 1961, σ. 111: "Sallust's political thought, then, centres on a concept of *virtus* as the functioning of *ingenium* to achieve *egregia facinora*, and thus to win *gloria*, through *bonae artes*". Έξ άλλου, ό ίδιος ό ιστορικός τονίζει στό προοίμιο του *Κατιλίνα* ότι ή δύναμη του ανθρώπου έγκειται στό πνεύμα και στό σώμα, και μάλιστα τά πνεύμα είναι κοινό με τους θεούς: *nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum beluis commune est* (*Cat.* 1, 2). Πβ. *Ep.* 1, 7, 5: *neque aliter quisquam extollere sese et divina mortalibus attingere potest, nisi omissis pecuniae et corporis gaudiis animo indulgens*; Πλάτ. *Φαίδ.* 80a: *επειδάν εν τῷ αὐτῷ ὄσι ψυχῇ καί σώμα, τῷ μὲν δουλεῖν καί ἄρχεσθαι ἡ φύσις προστάττει, τῇ δὲ ἄρχει καί δεσπόζειν ... ἡ μὲν ψυχῇ τῷ θεῷ, τό δὲ σώμα τῷ θνητῷ*.

12. Ό συνδυασμός άνθρώπινης άρετῆς και θεϊκής εύνοιας θεωρεῖται και από τόν Ρωμύλο στόν Τίτο Λίβιο ως ένας καλός οίωνός για τό μελλοντικό μεγαλειό τής πόλεως: *dein, quas sua virtus ac di iuvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere* (*Liv.* 1, 9, 3-4). Πβ. *Liv.* 24, 38, 2-45, 23, 1· *Εὐρ. Ήλ.* 80-81.

13. Βλ. σχετικά G. M. Paul, *A historical commentary on Sallust's Bellum Jugurthinum* (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, vol. 13), Liverpool 1984, σ. 63. Τό γεγονός ότι στις *Επιστολές* (1, 8, 10· 2, 13, 8) εύχεται ή και ίκετεύει τους θεούς νά βοηθήσουν, ώστε νά ευδοιωθούν οί έέργειες του Καίσαρα,

domuerat (Cat. 7, 5)¹⁴. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅταν διάφοροι ὁμιλητὲς ἐκφράζουν τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Ρώμη σώθηκε πολλὰς φορές χάρις στὴ βοήθεια τῶν θεῶν καὶ μόνο¹⁵, οὐσιαστικὰ ἐπιδιώκεται νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἐναπόθεση τῶν ἐλπίδων στοὺς θεοὺς, ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος καὶ ἡ νωθρότητα ἐκ μέρους τῶν Ρωμαίων κάποτε θὰ ἀποβοῦν μοιραῖες γιὰ τὸ κράτος τους. Γι' αὐτὸ ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ εὐχές, οἱ ἐπικλήσεις καὶ οἱ ἱκεσίες πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναι μάταιες, ὅταν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ δράση καὶ ἐπαγρύπνηση.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντίληψη μὲ διαχρονικὴ ἀξία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία σὲ ἕναν τομέα εἶναι ἡ προσωπικὴ προσπάθεια, δηλαδὴ ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας¹⁶. Οἱ θεοί, ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ ὁ Κάτων, βοηθοῦν τοὺς ἀνθρώπους ποὺ βρίσκονται σὲ ἐργήγορση, ποὺ προσπαθοῦν καὶ ἀγωνίζονται διαρκῶς¹⁷. Ἀντιθέτως, εἶναι ὠργισμένοι ἢ καὶ ἐχθρικοὶ πρὸς τοὺς νωθροὺς καὶ τοὺς δειλοὺς, οἱ ὁποῖοι ζητοῦν τὴν βοήθειά τους, χωρὶς ὅμως οἱ ἴδιοι νὰ κάνουν κάποια, μικρὴ ἔστω, προσπάθεια¹⁸. Ἐπίσης ὁ Γάιος Μάριος τονίζει πόσο σημαντικὸ εἶναι ὅλοι οἱ καλοὶ πολῖτες νὰ προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στὴν πατρίδα¹⁹. Παρόμοια ὁ δῆμαρχος Γ. Λικίνιος Μάκερ, θέλοντας νὰ πείσῃ τοὺς Ρωμαίους πολῖτες νὰ πάψουν νὰ περιμένουν τὰ πάντα ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ νὰ δραστηριοποιηθοῦν ἀπὸ μόνοι τους, διερωτᾶται μὲ εἰρωνικὸ τρόπο: *quom*

εἶναι μᾶλλον χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ καὶ ὁ τρόπος γραφῆς τους εἶναι καθαρὰ βιωματικὸς καὶ μὲ ἄλλη σκοπιμότητα, ἀλλὰ καὶ ἡ γνησιότητά τους ἀμφισβητεῖται ἔντονα (βλ. παραπάνω, σημ. 6).

14. Πβ. Cat. 6, 5: *post ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant*; Cat. 53, 4: *constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse*.

15. Cat. 52, 28: *dis immortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere*; Jug. 85, 48: *profecto dis iuvantibus omnia matura sunt: victoria, praedo, laus*; Jug. 102, 5: *te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles*; Hist. 1, 77, 3: *pro di boni, qui hanc urbem omissa cura adhuc tegitis*.

16. Πβ. Ξεν. Κύρ. Παιδ. 1, 6, 5: *τί γάρ, ἔφη, ὦ παῖ, μέμνησαι ἐκεῖνα ἃ ποτε ἐδόκει ἡμῖν, ὥς ἄπερ δεδώκασιν οἱ θεοὶ μαθόντας ἀνθρώπους βέλτιον πράττειν ἢ ἀνεπιστήμονας αὐτῶν ὄντας καὶ ἐργαζομένους μᾶλλον ἀνύτειν ἢ ἀργοῦντας καὶ ἐπιμελουμένους ἀσφαλέστερον διάγειν ἢ ἀφυλακτοῦντας τούτων, —παρέχοντας οὖν τοιοῦτους ἑαυτοὺς οἷους δεῖ, οὕτως ἡμῖν ἐδόκει δεῖν καὶ αἰτεῖσθαι τὰ ἀγαθὰ παρὰ τῶν θεῶν*;

17. Ἀνάλογα εἶναι τὰ λόγια τοῦ Λ. Μαρκίου Φιλίππου: *fortuna meliores sequitur* (Hist. 1, 77, 21).

18. Cat. 52, 29: *non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agundo, bene consulendo prospere omnia cedunt. ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequitquam deos inplores: irati infestique sunt*.

19. Jug. 85, 48: *quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat*.

vis omnis, Quirites, in vobis sit ... Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? (*Hist.* 3, 48, 15).

Βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Σαλλούστιος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Θουκυδίδης²⁰, θεωρεῖ καὶ τὴν ἄλλη ἀκραία κατάσταση, δηλαδή τὴν περιφρόνηση πρὸς τοὺς θεούς, ὡς ἓνα σύμπτωμα κοινωνικῆς ἀποσύνθεσης καὶ ἠθικῆς παρακμῆς: *pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit* (*Cat.* 10, 4). Συγκεκριμένα, ὅταν ἀναφέρεται στὶς ἀρνητικὲς συνέπειες ποὺ ἐπέφερε στὸν χαρακτήρα τῶν Ρωμαίων ἡ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή τῆς Καρχηδόνας (146 π.Χ.), ὑποστηρίζει πὼς μόλις ἄρχισε νὰ ἐκλείπῃ ὁ *metus hostilis*, ὁ ὁποῖος *in bonis artibus civitatem retinebat* (*Iug.* 41, 2), ἐπικράτησε στὴν Ρώμη ἡ διαφθορά, κύρια ἐκφάνση τῆς ὁποίας, ὅπως ἰσχυρίζονται καὶ ἄλλα πρόσωπα, ἦταν ἡ περιφρόνηση, ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ, ἡ ἀναίδεια ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ἐχθρότητα πρὸς τοὺς θεούς²¹.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ χρήση τοῦ ἐπιθέτου *divinus*, τὸ ὁποῖο στὶς ὀκτὼ ἀπὸ τίς ἑνδεκα φορὲς ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἔργο τοῦ Σαλλουστίου συνδέεται ὡς οὐσιαστικοποιημένο οὐδέτερο (*divina*) μὲ τὸ ἐπίσης οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο *humana*²². Πρόκειται γιὰ μιὰ φράση ποὺ ἐπαναλαμβάνεται πολλὲς φορὲς ὅχι μόνο στὸν Σαλλούστιο ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους Λατίνους συγγραφεῖς καὶ θὰ μπορούσε γι' αὐτὸν τὸν λόγο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς *formula* (τυπικὴ φράση)²³. Ἡ σημασία τῆς εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια: ὁ συγγραφέας μὲ τὴν φράση *divina et humana* ἐννοεῖ "τὰ πράγματα κάθε εἶδους, ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ θεῖο", συνεπῶς "τὰ πάντα, ὅλα ὅσα υπάρχουν". Πολλὲς φορὲς, γιὰ νὰ τονισθῇ ἀκόμα περισσότερο αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη σημασία, ἡ φράση συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *permisceo* ἢ τὰ ἐπίθετα *omnia/cuncta/promiscua*, τῶν ὁποίων ἡ σημασία εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν ἔννοια τῆς *formula* καὶ ἔτσι ὁ συγγραφέας ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ δώσῃ μεγαλύτερη ἔμφαση σ' αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ πῇ. Τὸ ἀξιοπρόσεκτο ὅμως εἶναι πὼς, ὅταν ὁ Σαλλούστιος χρησιμοποιοῦ αὐτὴν τὴν φράση, ἀναφέρεται πάντα σὲ ἀρνητικὲς καταστάσεις (πόλεμο, ἠθικὴ διαφθορά, πλεονεξία, κατάλυση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν κλπ.). Ὁ ἱστορικὸς ἢ ὁ ἐκάστοτε ὁμιλητὴς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θέλει νὰ τονίσῃ πὼς οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τέτοιες δύσκολες περιστάσεις ἀφοροῦν ὅλους τοὺς

20. J. H. Finley, *Θουκυδίδης* (μετάφρ. Τ. Κουκουλιός), Ἀθήνα 1997⁴, σ. 316.

21. Πβ. *Cat.* 15, 4: *animus impurus, dis hominibusque infestus*; *Cat.* 52, 32: *si dis aut hominibus umquam ullis pepercit*; *Iug.* 24, 2: *ut neque vos neque deos immortalis in animo habeat*; *Hist.* 1, 77, 15: *ut te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti!*

22. Ἡ σύνδεση γίνεται εἴτε μὲ συμπλεκτικούς συνδέσμους (*et, atque, neque*) εἴτε μὲ τὸ διαζευκτικὸ *aut* εἴτε μὲ τὴν πρόθεση *cum* + ἀφαιρετικῇ.

23. Ὁ Paul, ὁ.π., σ. 100, σημειώνει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ "conventional 'polar' expression".

τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ φυσικὰ ἡ παρακμὴ ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴν θρησκευτικὴ ζωὴ μὲ τὴν περιφρόνηση τῶν θρησκευτικῶν ἰδεωδῶν καὶ ἀξιῶν²⁴.

Βέβαια ὑπάρχουν καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ μὲ εἰλικρινῇ εὐλάβεια ἐκφράζουν τὴν πίστη τους στοὺς θεοὺς. Γι' αὐτὸ δὲν λείπουν οἱ ἀναφορὲς στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους λάτρευαν τοὺς θεοὺς τοὺς οἱ Ρωμαῖοι, καὶ ἰδιαίτερα οἱ πρόγονοι τοῦ ἱστορικοῦ, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος στὴν ἀρχὴ τοῦ *Κατιλίνα* σὲ ἐκθειαστικὸ ὕφος γράφει ὅτι ἦταν *religiosissimi* (Cat. 12, 3), *in suppliciiis deorum magnifici* (Cat. 9, 2) καὶ ὅτι *delubra deorum pietate ... decorabant* (Cat. 12, 4). Ἡ στάση του αὐτοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν εὐσέβεια τῶν προγόνων του πρέπει νὰ ὀφείλεται κυρίως στὴν πεποίθησή του ὅτι γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ πίστη στοὺς θεοὺς εἶχε ἓναν ρόλο συνεκτικὸ καὶ ἀποτρεπτικὸ τῆς ἀδικίας²⁵.

Μεταξὺ ἄλλων γίνεται ἀναφορὰ σὲ τελετές, θυσίες, ἱκεσίες, εὐχαριστίες μετὰ ἀπὸ σημαντικὲς νίκες, σκευὴ ἀφιερωμένα στοὺς θεοὺς, βωμούς, ναοὺς κλπ.²⁶ Τὶς περισσότερες φορὲς ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Δία²⁷, δύο φορὲς τοῦ Ἀπόλλωνα²⁸ καὶ μόνο μία φορὰ μνημονεύονται οἱ θεὸς *Magna Mater*²⁹, *Victoria*³⁰ καὶ *Minerva*³¹. Ἰδιαίτερη μνεῖα γίνεται στοὺς ἐφέστιους θεοὺς (*di penates*)³², οἱ ὁποῖοι ἦταν προστάτες τοῦ οἴκου καὶ τῆς πολιτείας καὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ λατρεύονταν περισσότερο ἀπὸ ὁποιοσδήποτε ἄλλες θεότητες³³. Συγκεκριμένα ἐπισημαίνεται ἀπὸ διάφορους ὁμιλητὲς (Μ. Φίλιππο, Γ. Κόττα, Γν. Πομπήιο) ὅτι ἡ ἀδικοπραγία σὲ βάρος τῆς πατρίδας εἶναι τὸ χειρότερο ἐγκλημα

24. Cat. 12, 2· Iug. 5, 2· 31, 9· 31, 20· Hist. 1, 55, 11· 1, 77, 10· 4, 69, 17· Ep. 2, 8, 4.

25. Ἐξ ἄλλου, ὁ Liebeschuetz, ὁ.π., σ. 1, ἐπισημαίνει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. ἡ καὶ νωρίτερα ὑπῆρχε στὸν κόσμος, καὶ κυρίως στὴν ἀριστοκρατία, ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ μεγαλεῖο τῆς Ρώμης ἦταν μιὰ ἐπιβράβευση τῶν θεῶν γιὰ τὴν εὐσέβεια τῶν Ρωμαίων.

26. Cat. 12, 3-4· 31, 3· Iug. 55, 2· 63, 1· Hist. 1, 47 M· 2, 86 M.

27. Iug. 107, 2· Hist. 3, 14 M· 3, 48, 15· 26 M (inc. sedis)· Inv. in Cic. 4, 7.

28. Hist. 2, 6 M· 2, 48 M.

29. Hist. 2, 5d, 18.

30. Hist. 2, 70, 3 M.

31. Inv. in Cic. 4, 7.

32. Ὁ Σ. Κουμανούδης, *Λεξικὸν Λατινοελληνικὸν μετὰ συνωνύμων καὶ ἀντιθέτων τῆς Λατινικῆς*, Ἀθῆναι 1972⁶ (ἀνατ. 1999) ἀποδίδει τὴν ὀνομασία *penates* ὡς "πατρῶιοι θεοί, γενέθλιοι, κτήσιοι, μύχιοι εἴτε ἐρχεῖτο θεοί".

33. Liebeschuetz, ὁ.π., σ. 51. Ἐξ ἄλλου, ὁ G. Dumézil, *Ἡ Ἀρχαῖκὴ Ρωμαϊκὴ Θεοσκεία* (μετὰφρ. Ε. Γαζης), Ἀθήνα 2000, σ. 467, σημειώνει ὅτι "θεώρησαν σὰν Πενᾶτες ὅλους τοὺς θεοὺς, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ποὺ δοξάζονταν στὸ σπίτι γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο ... κάθε οἰκοδεσπότης αἰσθάνονταν ἐλεύθερος νὰ διαλέξει σὰν *di penates* τὶς θεότητες τοῦ πανθέου ποὺ ἐπιθυμοῦσε, κι ἔτσι ὁ τίτλος αὐτὸς ἦταν ἀνοιχτὸς στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς ὑποψήφιους —καὶ βέβαια στοὺς πιὸ διακεκριμένους, δηλαδὴ στὸν Γιούπιτερ, τὴ Βένους ἢ τὴν Τύχη".

και ουσιαστικά σημαίνει περιφρόνηση πρὸς τοὺς ἐφέστιους θεοὺς, γιὰ τὴν ὁποία ἀξίζει ἡ βαρύτερη τιμωρία³⁴.

Ἀναφορὰ στοὺς θεοὺς γίνεται καὶ μέσω τῆς συχνῆς χρήσεως τῆς φράσεως *per deos*, ποὺ ἀπαντᾷ πάντα σὲ εὐθὺ λόγῳ καὶ χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ νὰ δοθῇ ἔμφραση στὰ λεγόμενα. Ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν, ὁ ἐκάστοτε ὁμιλητὴς θέλει νὰ καταστήσῃ περισσότερο ἐμφανῆ τὴν ἐκπληξήν, τὴν ἀπορία, τὴν εἰρωνεία, τὴν ἀγανάκτησή του³⁵ ἢ ἐπιδιώκει νὰ κάνῃ πιὸ πειστικὰ τὰ λόγια τοῦ στὴν προσπάθειά του νὰ πείσῃ τοὺς ἄλλους σὲ κάποιο θέμα³⁶. Ἰδια εἶναι ἡ χρήση τῶν ἀναφωνήσεων *mehercule*³⁷ καὶ *me dius fidius*³⁸.

Συναφοῦς περιεχομένου μὲ τὶς προηγούμενες περιπτώσεις εἶναι δύο χωρία, ὅπου κάποια πρόσωπα ἐπικαλοῦνται τὴν μαρτυρία τῶν θεῶν, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἀλήθεια τῶν λεγομένων τους³⁹. Εἶναι ἕνας ἐκφραστικὸς τρόπος ποὺ χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ὅταν θέλουν νὰ προσδώσουν μεγαλύτερη πειστικότητα στὰ λόγια τους, ἀφοῦ ὑποτίθεται ὅτι οἱ θεοὶ μὲ τὴν παντογνώσιάν τους εἶναι οἱ μόνοι ποὺ ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίζουν τὴν ἀλήθεια ἢ ὄχι ἐνὸς ἰσχυρισμοῦ. Βέβαια ἡ εἰρωνεία σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ὅτι ἐπικαλοῦνται τὴν μαρτυρία τῶν θεῶν ἄνθρωποι ποὺ προηγουμένως ἔχουν

34. Hist. 2, 47, 3: *nam si parricida vestri sum et bis genitus hic deos penatis meos patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo?* Πβ. Hist. 1, 77, 16· 1, 77, 20· 2, 98, 1. Σὲ ἓνα ἄλλο χωρίο ἀπὸ τὴς *Ἱστορίαις* (4, 69, 7) ὁ Μιθριδάτης ἀναφέρεται στοὺς *Samothracas deos*, ἐννοώντας μᾶλλον τοὺς Καβείρους, μυστηριακὲς θεότητες, πιθανῶς φρυγικῆς καταγωγῆς, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία ἦταν συνδεδεμένη κυρίως μὲ τὴν Σαμοθράκην. Οἱ *Samothracas dei* ἤδη ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους εἶχαν ταυτισθῇ μὲ τοὺς "μεγάλους θεοὺς" (*magnos deos*), ποὺ συχνὰ συσχετίζονταν μὲ τοὺς *penates* (πβ. Verg. Aen. 3, 11-12: *feror exul in altum / cum sociis gnatoque penatibus et magnis dis*). Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα βλ. Ν. Πετρόχειλος, *Σαλλούστιος, Εἰσαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Ἀθήνα 1993, σσ. 324-5, σημ. 29· Α. Καμαρέττα, "Κάβειροι", στί: Ι. Θ. Κακριδῆς (ἐκδ.), *Ἑλληνικὴ Μυθολογία*, τόμ. 2, *Οἱ Θεοί*, Ἀθήνα 1986, σσ. 302-8· W. Burkert, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία, Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασσικὴ Ἑποχὴ* (μετάφρ. Ν. Π. Μπεζαντάκος - Α. Ἀβαγιαννοῦ), Ἀθήνα 1993, σσ. 571-7.

35. Ἀνάλογη χρήση ὑπάρχει καὶ στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ πβ. Σοφ. Ἀντ. 839-41: *τί με, πρὸς θεῶν πατόρων, / οὐκ οἰχομένην ὑβρίζεις, / ἄλλ' ἐπίφρανον;*

36. Cat. 51, 10· 51, 21· 52, 5· Hist. 2, 98, 3· Ep. 1, 6, 3 (πβ. Cat. 20, 10: *pro deum atque hominum fidem*). Τὸ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις σχεδὸν πάντα τὸ οὐσιαστικὸν *deos* συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετον *inmortalis* καὶ στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς πέντε φορές προηγεῖται τῆς φράσεως ὁ σύνδεσμος *sed*, γιὰ νὰ δοθῇ ἔτσι περισσότερη ἔμφραση.

37. Cat. 52, 35· Iug. 85, 45· 110, 2· Hist. 1, 77, 17.

38. Cat. 35, 2. Γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἐκφράσεως βλ. Α. Χ. Μέγας, *Σαλλουστίου, Ἡ συνωμοσία τοῦ Κατιλίνα*, τεῦχος Β', *Παρατηρήσεις-Μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1991², σσ. 90-91.

39. Cat. 33, 1· Iug. 70, 5.

συνωμοτήσει (Γ. Μάνλιος, Βομίλκας) και ἡ ἀξιοπιστία τῶν λόγων τους εἶναι ἐκ προοιμίου ἀμφισβητήσιμη.

Ἐξ ἄλλου, ἐξαίρετικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὠρισμένα χωρία, στὰ ὁποῖα ὁ Σαλλούστιος ἀναφέρεται σὲ διάφορες θρησκευτικές δοξασίες καὶ συνήθειες τῆς ἐποχῆς (χρησμούς, θεϊκὰ σημάδια, πρόληψεις, δεισιδαιμονίες κλπ.), ποὺ γιὰ ἓναν σύγχρονο ἄνθρωπο θὰ θεωροῦνταν μάλλον ἀφελεῖς ἀλλὰ γιὰ τὸν ρωμαϊκὸ λαὸ ἦταν ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς θρησκευτικῆς του συνειδήσεως. Πάντως, ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικός, ἂν καὶ γενικὰ φαίνεται νὰ τηρῇ μιὰ ἀπαξιωτικὴ στάση ἀπέναντι σὲ τέτοιου εἶδους ἀντιλήψεις⁴⁰, τὶς περισσότερες φορὲς ἀποφεύγει νὰ τὶς σχολιάσῃ καὶ ἀπλῶς τὶς ἀναφέρει, θεωρώντας τες ὡς κάτι τὸ συνηθισμένο γιὰ τὴν ἐποχὴ του: *simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant* (Cat. 30, 2)⁴¹.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸν Ἰουγούρθα ἡ ἀντίδραση τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη στὴν Θάλα, ὅταν θεώρησε μιὰ ξαφνικὴ νεροποντὴ ὡς σημάδι ὅτι ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία τῶν θεῶν (Iug. 75, 9)⁴². Στὶς Ἱστορίες μιὰ ξαφνικὴ πτώση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ νεροῦ τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτη κατέστησε δυνατὴ τὴν διέλευση τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν καὶ ἀποδόθηκε σὲ θεϊκὴ βοήθεια: *non sine deo videretur* (Hist. 4, 60 M)⁴³. Στὸν Κατιλίνα ὁ Σαλλούστιος ἀναφέρεται στὴν περίπτωση τοῦ συνωμότη Λεντούλου, ὁ ὁποῖος, ἐπικαλούμενος μιὰ προφητεία τῶν σιβυλλικῶν βιβλίων⁴⁴ καὶ τὴν ἐρμηνεία κάποιων σημείων ἀπὸ

40. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ στάση τοῦ Θουκυδίδη γιὰ καθετὶ ποὺ δείχνει πρόληψη. Βλ. σχετικὰ Finley, ὁ.π., σσ. 314-5.

41. Ὁ Κουτρούμπας, ὁ.π., σ. 90, σημ. 250, ἐπισημαίνει: "Μολονότι οἱ δύο λέξεις εἶναι συχνὰ συνώνυμες (τέρατα, σημεῖα, προμηνύματα), *portenta* ἐδῶ φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ θεϊκὰ σημάδια ὑπὸ τὴ μορφὴ φοβερῶν φυσικῶν φαινομένων (βροντὲς, ἀστραπές, σεισμοί, ἀνεμοθύελλες), ἐνῶ *prodigia* εἶναι σημεῖα, ἀσυνήθεις ἐκδηλώσεις ζώωντων ὄντων, ποὺ προμηνύουν κάτι κακό".

42. Τὸ ἴδιο φυσικὸ φαινόμενο εἶχε ἐρμηνευθῇ δύο φορὲς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ὡς δυσοίανο σημάδι (πβ. Θουκ. 6, 70, 1· 7, 79, 3).

43. Σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (Λούκ. 24, 5), ὁ Λούκουλλος θυσίασε ἓναν ταῦρο στὸν Εὐφράτη, γιὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ. Βλ. σχετικὰ καὶ P. McGushin, Sallust, *The Histories, Translated with Introduction and Commentary*, vol. II, Oxford 1994, σ. 171.

44. Ὁ Κ. Τσάτσος, *Κικέρων, Τέσσερις λόγοι κατὰ Κατιλίνα, οἱ λόγοι γιὰ τὸν Μάρκελλο καὶ τὸν Λιγάριο, Μετάφραση, εἰσαγωγικὰ σημειώματα καὶ σχόλια*, Ἀθήναι 1968, σ. 84, σημ. 15, σημειώνει σχετικὰ: "Τὰ σιβυλλικὰ αὐτὰ βιβλία, ποὺ τὰ συμβουλευόνταν οἱ ἀρχεὲς τῆς πόλεως μόνο σὲ ἐντελῶς ἐκτακτες περιστάσεις καὶ μόνο μὲ τὴν ἄδεια τῆς Συγκλήτου, κἀγκαν κατὰ τὸ 85 π.Χ. Τότε φρόντισε ἡ Συγκλήτος νὰ μαζέψῃ ὅσες μπόρεσε νὰ συγκεντρώσῃ σιβυλλικὰς προφητεῖες στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ συγκρότησε μιὰ νέα συλλογὴ προφητειῶν. Ἀλλὰ τότε ἄρχισαν νὰ γίνωνται καὶ ἀπὸ ἀνεύθυνους πολλὲς τέτοιες συλλογὲς καὶ ἔτσι ἄρχισε καὶ τὸ κύρος των νὰ ξεπέφτῃ. Στὴν ὥρα τοῦ ξεπεσμοῦ των τὶς μεταχειρίσθηκε ὁ

τοὺς οἰωνοσκόπους, προσπάθησε νὰ εξαπατήσῃ τὸν λαὸ διαδίδοντας ὅτι ἦταν πεπωρωμένο νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἡγεσίαν τῆς Ρώμης (Cat. 47, 2)⁴⁵.

Ἐπίσης μεγάλη ἔμφαση δίνεται ἀπὸ τὸν Σαλλούστιο στὰ λόγια ἐνὸς μάντη, ὁ ὁποῖος προφῆτευσε στὸν Μάριο ὅτι, ἂν εἶχε πίστη στοὺς θεοὺς, ὅλες οἱ ἐνέργειές του θὰ εἶχαν εὐτυχῇ ἔκβαση: *proinde quae animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam saepissime experiretur; cuncta prospere eventura* (Iug. 63, 1). "Ὅπως παρατηροῦν κάποιοι μελετητές⁴⁶, εἶναι πιθανὸ ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία νὰ ἦταν ἐπινόηση τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Μαρίου μὲ σκοπὸ τὴν παρουσιάσῃ του ὡς εὐνοούμενου τῶν θεῶν⁴⁷ καὶ τὴν ἐξασφάλισῃ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο πολιτικοῦ κέρδους⁴⁸. Ἦταν γνωστὴ ἄλλωστε ἡ θρησκευτικὴ εὐλάβεια καὶ ἡ πίστη του στοὺς μάντις⁴⁹. Βέβαια ἡ συγκεκριμένη ἱστορία ἐν μέρει ὠφελοῦσε καὶ τοὺς πολιτικούς ἀντιπάλους τοῦ Μαρίου, ἀφοῦ οἱ ἐπιτυχίες του παρουσιάζονταν ὡς ἀποτέλεσμα τύχης⁵⁰ παρὰ ἱκανότητος, καὶ γι' αὐτὸ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Paul⁵¹, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ποσειδωνίου, ὁ ὁποῖος εἶχε χρησιμοποιεῖσαι ὡς πηγὴ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ρουτιλίου Ρούφου, ἐχθροῦ τοῦ Μαρίου⁵².

Σημασία πάντως ἔχει ὅτι ὁ Σαλλούστιος στὴν συνέχεια, ἀναφερόμενος στὶς πολεμικὰς ἐπιτυχίες τοῦ Μαρίου, κάνει εἰρωνικὸ ὑπαινιγμὸ στὴν συμβουλὴ τοῦ μάντη: *igitur consul omnibus exploratis, credo dis fretus* (Iug. 90, 1)⁵³. Ἀνάλο-

Λέντουλος". Πβ. P. McGushin, *C. Sallustius Crispus, Bellum Catilinae, A Commentary* (Mnemosyne, suppl. 45), Leiden 1977, σ. 226.

45. Γιά περισσότερα σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἐκμετάλλευση αὐτῶν τῶν προφητειῶν ἀπὸ τὸν Λέντουλο βλ. E. Manni, "Religione e politica nella congiura di Catilina", *Athenaeum* 24 (1946), σσ. 63-67. Πάντως καὶ ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρεται, μὲ ἐμφανὲς μάλιστα ὑποτιμητικὸ πνεῦμα, σὲ διάφορους χρησμούς καὶ σημεῖα ποὺ δῆθεν προέβλεπαν τὴν διάρκειά καὶ τὴν ἐξέλιξί τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (2, 8, 2· 2, 17, 2· 2, 54, 4-5· 5, 26, 3-4).

46. Βλ. σχετικὰ Paul, ὁ.π., σσ. 165-6· A. Passerini, "Caio Mario come uomo politico", *Athenaeum* N.S. 12 (1934), σ. 31.

47. Πβ. Iug. 92, 2.

48. Ὁ Dumézil, ὁ.π., σ. 690, ἐπισημαίνει σχετικὰ μὲ τὸν Μάριο ὅτι "ἡ ζωὴ του εἶναι γεμάτῃ ἀπ' τὸ παιχνίδι τῶν σημείων σύμφωνα μὲ τὰ ὅποια τὴν κατευθύνει, γενικὰ μὲ ἐπιτυχία, καὶ μάλιστα εὐχαριστίεσταν νὰ τὰ διηγείται σὲ τέτοιον βαθμὸ ποὺ μερικοὶ φορὲς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μᾶλλον πανούργος παρὰ εὐπίστος". Βλ. σχετικὰ καὶ T. F. Carney, *A Biography of C. Marius* (Proceedings of the African Classical Associations, suppl. 1), Salisbury 1961, σ. 27, σημ. 140.

49. Πβ. Πλούτ. Μάρ. 17. Ἀντίστοιχη μαρτυρία ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸν Νικία (πβ. Θουκ. 7, 50, 4).

50. Iug. 93, 1: *an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat*.

51. Paul, ὁ.π., σ. 166.

52. Βλ. καὶ Passerini, ὁ.π., σ. 358, σημ. 3.

53. Βλ. Paul, ὁ.π., σ. 223· T. F. Scanlon, *The influence of Thucydides on Sallust* (Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften, N.F., Reihe 2, Bd. 70),

γο σχόλιο, εἰρωνικὸ γιὰ τὶς προφητεῖες τῶν μάντεων, διατυπώνει καὶ ὁ Μάρκιος Φίλιππος, ἡγέτης τῶν ἀριστοκρατικῶν, σὲ ὁμιλία του στὴν ρωμαϊκὴ σύγκλητο: *vos mussantes et retractantes verbis et vatum carminibus pacem optatis magis quam defenditis* (Hist. 1, 77, 3).

Στὴν περίπτωση τοῦ Μαρίου ὅμως τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς καὶ οἱ ἐχθροὶ του, βλέποντας πῶς ὅλες οἱ ἐνέργειές του, ἀκόμα καὶ οἱ ὀχι καλὰ σχεδιασμένες, κατέληγαν σὲ ἐπιτυχία, θεωροῦσαν εἴτε ὅτι εἶχε θεϊκὴ διάνοια εἴτε ὅτι τὰ πάντα ἀποκαλύπτονταν σ' αὐτὸν μὲ τὴν θέληση τῶν θεῶν⁵⁴, καὶ γι' αὐτό, σύμφωνα μὲ μαρτυρίες, ἀκόμα καὶ σπονδὲς γίνονταν στὸ πνεῦμα του στὰ ἰταλικά σπῆτια⁵⁵. Ἀνάλογες ὑπῆρξαν οἱ ἐκδηλώσεις τῶν κατοίκων τῆς Ἰσπανίας πρὸς τὸν Καϊκίλιο Μέτελλο Πίο μετὰ ἀπὸ μία νίκη του κατὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ Σερτωρίου: *tum venienti ture quasi deo supplicabatur* (Hist. 2, 70, 3 M)⁵⁶.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ παραδείγματα δείχνουν ὅτι τὰ θρησκευτικὰ ἔνστικτα τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἦταν ἀκόμα ἰσχυρά⁵⁷, κυρίως γιὰτὶ κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς ταραχῶδους περιόδου μὲ τὰ πολλὰ προβλήματα, κυρίως ἐσωτερικὰ ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ὁ ἀπλὸς Ρωμαῖος ἐνιωθε ἀνασφάλεια καὶ ἐπιζητοῦσε ἐρείσματα, ἔστω κι ἂν αὐτὰ δὲν προέρχονταν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία ἀλλὰ ἦταν κάποια ἄτομα μὲ ἐξαιρετικὲς στρατιωτικὲς ἱκανότητες, ποὺ προσέφεραν στὸν λαὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας μὲ τὶς ἐπιτυχίες τους καὶ γι' αὐτὸ τύγχαναν τῶν ἀνάλογων λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων, σὰν νὰ ἦταν θεοί⁵⁸.

Heidelberg 1980, σ. 45. Γιὰ τὴν εἰρωνικὴ σημασία τοῦ παρενθετικοῦ ρήματος *credo* πβ. Cat. 52, 13 : *credo falsa existumans ea* (βλ. σχετικὰ McGushin, *Bellum Catilinae*, ὁ.π., σ. 262). Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ συγγραφέας τῆς *Invectiva* σχολιάζει εἰρωνικὰ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Κικέρωνα (Cat. 2, 13, 29) ὅτι οἱ θεοὶ τὸν βοήθησαν τόσο πολὺ στὴν ἀποκάλυψη τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα μὲ τὰ θεϊκὰ σημάδια ποὺ τοῦ ἔστειλαν, ὥστε σχεδὸν τοὺς εἶδε μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια: *atque haec cum ita sint, tamen se Cicero dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit* (Inv. in Cic. 2, 3· πβ. Inv. in Cic. 4, 7).

54. Iug. 92, 2: *postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi*.

55. Πβ. Πλούτ. *Μάρ.* 27, 8-9· Val. Max. 8, 15, 7.

56. Πάντως, ὁ Σαλλούστιος τονίζει πῶς ἓνα μέρος τοῦ λαοῦ, καὶ εἰδικὰ οἱ *veteres et sancti viri*, θεώρησαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πανηγύρισε τὴν ἐπιτυχία του ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς ὡς ἀλαζονικὸ καὶ μὴ ἀρμόζοντα στὸ ρωμαϊκὸ *imperium* (Hist. 2, 70, 4 M).

57. R. M. Ogilvie, *The Romans and their gods in the age of Augustus*, London 1969, σ. 6.

58. Πβ. τὴν συχνὴ χρῆση τῆς φράσεως *ad caelum fero/tollo* (Cat. 48, 1· 53, 1· Iug. 53, 8· 92, 2). Ἡ ἐκφραση χρησιμοποιοεῖται μὲ τὴν μεταφορικὴ τῆς σημασίας ("ἐξαίρω, ἐπαινώ, ἐξυμνῶ") καὶ ἀναφέρεται σὲ κάποια πρόσωπα ποὺ μὲ τὶς πράξεις τους σὲ συγκεκριμένους χρονικὲς στιγμὲς ξεπέρασαν τὰ συνήθη ἀνθρώπινα ὅρια καὶ "ἐξυψώθηκαν" πάνω ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνθρώπους.

Βέβαια ειδικά για τὰ παλαιότερα χρόνια, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνας (146 π.Χ.), ὁ Σαλλούστιος πιστεύει ὅτι ἡ θρησκεία εἶχε κάποιον ρόλο εἴτε γιατί οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶχαν διαφθορῇ ἀκόμα εἴτε γιατί τότε κυριαρχοῦσε ὁ *metus hostilis* καὶ ἡ πίστη στοὺς θεοὺς τοὺς προσέφερε ἕνα αἶσθημα ἀσφάλειας, καθὼς θεωροῦσαν πῶς, ὅσο ἡ συμπεριφορὰ τοὺς ἦταν μέσα στὰ πλαίσια τῆς εὐσέβειας καὶ τοῦ μέτρου, θὰ εἶχαν τὴν προστασία τῶν θεῶν. Φυσικὰ ἀργότερα, ὅταν ἡ Ρώμη κυριάρχησε στὸν κόσμον, τὸ γνήσιο θρησκευτικὸ συναίσθημα ἄρχισε νὰ φθίνῃ ἀλλὰ τὸ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ὁ Σαλλούστιος, ὅπως καὶ ὁ σύγχρονός του Κικέρων, δὲν αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ προβάλῃ τοὺς θεοὺς μέσα ἀπὸ τὴν προτροπὴ τοῦ γιὰ ἠθικὴ ἀνασυγκρότηση⁵⁹.

Ἀλλωστε γενικώτερα στὸ ἔργο τοῦ Σαλλουστίου ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας διαδραματίζει τὸν βασικὸ ρόλο καί, ὅπως στὸν Θουκυδίδη "οἱ θεοὶ λάμπουν μὲ τὴν ἀπουσία τους"⁶⁰, κατ' ἀναλογία στὸν Ρωμαῖο ἱστορικὸ ἡ παραδοχὴ τοὺς στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων εἶναι μᾶλλον τυπικὴ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σαλλούστιος δὲν πιστεύει στὴν ὑπαρξὴ τους⁶¹. Ἀπλῶς "ὡς πραγματιστῆς ἱστορικὸς θέλει, ὅσον ἀφορᾷ τὰ γεγονότα, νὰ διευκρινίσει *quo consilio, quaque ratione gesta essent*. Τὰ παρασκήνια καὶ οἱ αἰτίες δὲν εἶναι γιὰ τὸν Σαλλούστιο μόνον ὀρθολογικῆς, ἀλλὰ καὶ ψυχολογικῆς-ἠθικῆς φύσεως"⁶², γι' αὐτὸ διακατέχεται ἀπὸ θρησκευτικὸ σκεπτικισμό. Ἡ δυσπιστία καὶ ὁ θετικισμός του, ὥστόσο, δὲν τὸν φέρνουν κοντὰ στὸν Θουκυδίδη, καθὼς στερεῖται τὴν ψυχραιμὴν ἐπιστημονικὴ ἐκτίμηση τοῦ "Ἑλλῆνα ἱστορικοῦ"⁶³.

Ὁ Σαλλούστιος δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἐννοία τῆς *virtus*, κυρίως στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῆς διάστασης, καὶ οὐσιαστικά, ὅπως καὶ στὸν Θουκυδίδη, τοὺς θεοὺς ὑποκαθιστᾷ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ *fortuna* (τύχη)⁶⁴, ἡ ὁποία δρᾷ

59. Liebeschuetz, ὁ.π., σ. 41.

60. Finley, ὁ.π., σ. 314.

61. *Ep.* 2, 12, 7: *mihi pro vero constat omnium mortalium vitam divino numine invisier*. Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποῖός εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχαίου τύπου *invisier* καθιστᾷ ὅχι ἀπίθανη τὴν εἰκασία ἡ συγκεκριμένη πρόταση νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιον παλαιὸ δραματικὸ ποιητὴ. Βλ. σχετικὰ W. H. Friedrich, "Zur altlateinischen Dichtung", *Hermes* 76 (1941), σ. 118: Syme, ὁ.π., σ. 347.

62. Albrecht, ὁ.π., σ. 505. Ὁ T. F. Scanlon, *Spes frustrata, A reading of Sallust*, Heidelberg 1987, σ. 63, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἠθικὴ προσέγγιση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Σαλλούστιο μπορεῖ νὰ φαίνεται ἱστορικὰ ἀπλοϊκὴ στὸν σύγχρονο ἀναγνώστη, ποὺ προσδοκᾷ μιὰ οἰκονομικὴ, πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ προσέγγιση, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἀναγνώστη καὶ ἱστορικὸ οἱ ἀπαντήσεις στὰ ἀνθρώπινα προβλήματα ἀναζητοῦνταν σὲ ἠθικοὺς παράγοντες (*ἥθος/mores*) ἢ στὴν ψυχολογία (*ἀνθρωπιὰ φύσις/humanum ingenium*).

63. Syme, ὁ.π., σ. 248.

64. Scanlon, *The influence of Thucydides on Sallust*, ὁ.π., σ. 44. Μάλιστα στὴν περίπτωσι τῆς προφητείας ποὺ ἔδωσε ὁ μάντης στὸν Μάριο ὑπάρχει συσχετισμός τῆς πίστεως στοὺς θεοὺς μὲ τὴν ἐννοία τῆς τύχης: *fretus dis ageret, fortunam quam*

συμπληρωματικά αλλά και ανταγωνιστικά πρὸς τὴν *virtus*. "Ὅσο πὺδ ἰσχυρὴ εἶναι ἡ *virtus*, τόσο πὺδ περιωρισμένη καὶ ἀναποτελεσματικὴ γίνεται ἡ ἐπίδραση τῆς *fortuna*, καὶ ἀντίστροφα, ἀμέσως μόλις ὑποχωρήσῃ ἡ *virtus*, ἀρχίζει τὸ ὀλέθριο ἔργο τῆς ἡ *fortuna*⁶⁵. "Ὡστόσο, τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο δὲν τὸν ἔχει ἡ "παντοδύναμη" τύχη οὔτε βέβαια τὸ *fatum*⁶⁶ ἀλλὰ ἡ *virtus*⁶⁷. "Ἄλλωστε τὶς περισσότερες φορὲς ἡ *fortuna meliores sequitur* (*Hist.* 1, 77, 21). "Ὅσο γιὰ τοὺς θεοὺς, *non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agundo, bene consulendo prospere omnia cedunt* (*Cat.* 52, 29). "Ὅπως χαρακτηριστικὰ λέγεται στὴν πρώτη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Καίσαρα, *res docuit id verum esse quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suae quemque fortunae* (*Ep.* 1, 2).

SUMMARY

Dimitrios E. Dimitropoulos, "The gods in Sallust's work".

Sallust is characterized by religious skepticism. He believes in the existence of the gods but he does not regard them as playing a special role in the course of events. On the contrary, he attaches great importance to the human factor, reason, virtue (*virtus*), passions or even chance (*fortuna*).

His references to the gods are not frequent, occurring only when a cult or a superstitious usage needs to be described or when men depend upon the aid of the gods or claim their allegiance.

saepissime experiretur (*Iug.* 63, 1). "Ὅσο γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας "τύχη" στὸν Θουκυδίδη, ὁ Finley, ὁ.π., σ. 317, ἐπισημαίνει ὅτι "σήμαινε τὰ δευτερεύοντα, ἂν καὶ καμιά φορὰ ἀποφασιστικῆς σημασίας, συμβάνατο τὰ ὁποῖα δὲνμποροῦσε νὰ ἐκτιμῆσει κανεὶς εὐκόλα, ἂν καὶμποροῦσε νὰ σημαίνει καὶ ἀπρόβλεπτα γεγονότα, ὅπως ὁ λοιμός, πού ἡ αἰτία τοὺς ἦταν σκοτεινὴ". "Ἀνάλογη σημασία ἔχει καὶ ἡ *fortuna* στὸν Σαλλούστιο. Ὁ Πετρόχειλος, ὁ.π., σ. 99, σημ. 3, σημειώνει ὅτι "συχνὰ ἡ ἔννοια πού ὑποδηλώνεται στὸ κείμενό του εἶναι ἐκεῖνη τῆς σύμπτωσης, μιὰ ἔννοια δηλαδὴ πού θὰμποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι συμπίπτει μὲ κάποιες ἀποχρώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ὅρου (τύχη)".

65. *Cat.* 8, 1: *fortuna in omni re dominatur*; *Cat.* 51, 25: *fortuna, quous lubido gentibus moderatur*; *Iug.* 102, 9: *humanarum rerum fortuna pleraque regit*. Βλ. σχετικὰ R. P. Hock, "The role of *Fortuna* in Sallust's *Bellum Catilinae*", *Gerión* 3 (1985), σ. 150· Πετρόχειλος, ὁ.π., σσ. 99-100, σημ. 3.

66. Στὰ γνήσια ἔργα τοῦ Σαλλουστίου ἡ λέξη ἀπαντᾷ μόνο μία φορὰ (*Cat.* 47, 2) καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Λέντουλο στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξαπατήσῃ τὸν ρωμαϊκὸ λαό. Ἀξιοπρόσεκτη σχετικὰ μὲ τὸ θέμα εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Κικέρωνα: *anile sana et plenum superstitionis fati nomen ipsum* (*De Div.* 2, 19).

67. *Cat.* 7, 5: *virtus omnia domuerat*. Βλ. σχετικὰ Albrecht, ὁ.π., σσ. 506-7.